

Çoğulculuk ve Çokkültürcülük: İslâmî Bir Bakış Açısı*

Abdurrahman MOMİN**
Çev. Birsen Banu OKUTAN*** - Doç. Dr. Ali COŞKUN****

Giriş

"Sizin dininiz size, benim dinim banadır" (el-Kâfirûn 109/6)

Aydınlanma projesi, evren, toplum ve insan doğası ile ilgili tüm sorulara verilecek cevabın, tek, evrensel ve rasyonel bir söylem çerçevesinde ifade edilebileceğini varsaydı. Batılı sosyal bilimciler, aydınlanma mirasını muhafaza ederek, yirminci yüzyılın ilk yarısında modernizasyonu evrensel ve homojenleştirici bir süreç olarak telakki ettiler ve onu evrensel bir çözücü olarak kabul ettiler. 1950 ve 60'lar boyunca, modernizasyon teorisi, ekonomik, siyasal ve sosyal geri kalmışlığa ilişkin tüm soruların Batı modeli tarafından tanımlanan dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmeye doğru ilerleme ile çözülebileceğini tereddüt etmeden ileri sürdü. Daniel Lerner batılı olmayan dünyanın modernizasyon paradigmasını uyarlayarak kendini kurtarabileceğini iddia etti.¹ Bu oldukça güçlü mutluluk ve iyimserlik havası/öfori Batı'da meydana gelmiş olan gelişmelerin peşinden, 1970 ve sonrasında üçüncü dünyada da yayıldı. Sosyologlar, antropologlar ve siyaset bilimcileri dünya çapında etnik bilinç canlanmasının ve birçok batı ülkesinin, yaygın uluslararası göçler sonucunda değişen demografik karakterini gittikçe fark etmeye başladılar. Modern ulus devlet içindeki yaygın etnik çeşitliliğin mevcudiyetinin tanınması, çoğulculuk, çok kültürcülük ve etnisite gibi terimlerin artan

* Abdurrahman Momin, "Pluralism and Multiculturalism: An Islamic Perspective", *American Journal of Islamic Social Sciences*, XVIII/2 (Spring-2001), s. 115-147. Bu makalenin bir kısmı Islamic Foundation, Leicester, UK, Mayıs-22, 2000'de bir seminere sunulmuştur.

** Sosyal Antropoloji Profesörü, Mumbai (Bombay) Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Hindistan. Din ve İslâm Sosyolojisi üzerine de yayınları bulunan yazarın daha önce Türkçe'ye çevrilmiş şu makaleleri bulunmaktadır: "İslâm Köktendinciliği Üzerine: Basmakalıp Bir İfadenin Soykütüğü" (çev. Mevlüt Uyanık), *İslâmî Araştırmalar*, VI/3, s. 165-171, "Tasavvufun Söyleminde Felsefi Antropoloji", ve "Din ve Gelişme: Gelişme ve Bütüncül Bir Çerçeve, İslâmî Açıldan Yapıcı Bir Eleştiri" (çev. Ali Coşkun), *Din, Toplum ve Kültür*, İstanbul 2005.

*** MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

**** MÜ İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society*, New York 1964.

popülaritesini açıkça gösterdi.

Çoğulculuğun çağdaş bağlamda üç önemli boyutu gösterilebilir: İlk olarak, Asya ve Afrika'daki gibi, batı dünyasındaki birçok ulus-devletin de sadece kültürel olarak homojen olmadığı aynı zamanda, etnik olarak çeşitli ve çoğulcu bir yapıda da olduğu gittikçe görülmektedir. İkinci olarak, etnik azınlıkların çoğulluk nüfusunun ana görüşüne entegrasyon sorunu problemlili ve ihtilafli bir durumdur. Üçüncü olarak, geniş çapta bilinmektedir ki, çoğulculuk ve çok kültürçülük sadece modern dünyanın birçok milli-devletlerini karakterize etmez, aynı zamanda bir takım ahlaki öncüller ve barış içinde bir arada yaşama, hoşgörü, insan ve toplum haklarına riayet gibi değer-yönelimlerini dikte eder.

Çoğul toplumlar, birçok etnik grubu ortak ekonomi ve merkezi bir siyasal sistem içinde kontrol eder şeklinde tanımlanabilir.² Savaş sonrası dönem, ülkeleri ve kıtaları aşan benzeri görülmemiş göç dalgasına şahit oldu. Süratle devam eden bu göçler, dillerin, dinlerin ve kültürel geleneklerin milli sınırlar içinde ve ötesinde artan bir çeşitliliğine sebep oldu ve homojen milli kültürler kavramına meydan okudu. Asya ve Avrupa'daki birçok ülke gibi Avrupa ve Kuzey Amerika'daki birçok ülke, şimdi, çoğul olarak karakterize edilebilir. Meselâ, Büyük Britanya şimdilerde çoğul, çok-kültürlü ve polietnik bir devlet olarak gösterilmektedir. Galler, İskoçya, İrlanda ve İngiltere kendi münferit kimliklerini titizlikle sürdürmekte. Kuzey Amerika'nın durumu da aşağı yukarı aynıdır. Amerikan Nüfus Sayımı Bürosu, Birleşik Devletler tahminleri gösterir ki, Birleşik Devletlerdeki beyaz olmayanların oranı, 2050 yılına kadar, yaklaşık olarak yarım kat (%47) yükselecek. Birleşik Devletlerdeki en büyük on şehirden yedisinde, Afrika, Latin Amerika, Karayip ve Asya halkları kökenliler, 1990 yılında, nüfusun yarısından fazlasını teşkil ediyordu. Temmuz 1997'de, Kaliforniya Üniversitesinde yapılan bir söylevde, başkan Bill Clinton Birleşik Devletleri çok-ırklı bir toplum olarak nitelendirmiştir. Avustralya kendisini resmi olarak çok kültürlü bir devlet olarak ilan etmiştir. Resmi politikası özümseme (asimilasyon) ve bütünleşme (entegrasyon) olmasına rağmen, Fransa çok kültürlü bir toplum olmuştur. On dört milyon Fransa vatandaşı –yaklaşık olarak ülke nüfusunun çeyreği- en az bir muhacir ebeveyn veya büyük ebeveyn sahibidir. Son zamanlarda, birçok batı ülkesi, yerli kültürlerin yeniden güç kazanmasına şahit oluyor. Meselâ Fransa, yerli kültürlerin yeniden uyanışı, Breton lisanının okullarda yaygınlaşması, Kelt müziğinin popülaritesinin artması, bölgesel turizmin hızla ilerlemesi, yerel mutfak kültürünün büyümesi ve taşraya özgü festivallerin yayılmasıyla imlenir. İspanya'nın Bask bölümündeki azınlıklar üzerindeki kültürel iddiacılık son yıllarda gittikçe şiddetlenmeye başlamıştır.

² Pierre L. Van Deb Berge "Pluralism" in J.J Honigmann ed. *Handbook of Social and Cultural Anthropology*, Chicago 1973.

Bu çalışma, özür diler bir tarzda, İslâmî inançlar sistemi ile çoğulculuğun ve çok kültürcülüğün modern ruhu arasındaki uyumluluğu ihdas etmeye çalışmaz. Ayrıca yüzeysel ve dogmatik olarak da, İslâmî çoğulculuk çağdaş batı çoğulculuk anlayışına göre daha üstündür diye bir tartışmayı da teklif etmez. Daha doğrusu, bu çalışma müteakip iki önerme üzerine temellenir:

i. Geçmiş toplumlardan ve medeniyetlerden bazıları kültürel çeşitliliğin can sıkıcı sorunlarıyla uzlaşmak için ciddi bir tecrübe denediler ve bu sorunu zoraki asimilasyon ve homojenleştirme yoluyla değil, hoşgörü, barış içinde yaşama ve insan ve toplum haklarına riayet gibi prensiplerle çözmeye çalıştılar. İleri sürüyorum ki, uyumlu yaşamının ve çok kültürlü birlikteliğin uygulandığı bu şekil toplumların verimli tecrübelerinden, çağdaş çok-kültürlü toplumların yararı için birtakım faydalı dersler çıkarılabilir.

ii. Göstermeye çalıştığım şudur ki, Hz Muhammed ve dört halife dönemi süresince ortaya çıkan İslâmî toplum prototipi veya modeli, çeşitliliğin ve birliğin çelişen taleplerini, insani ve demokratik bir çerçeve içinde uzlaştırmaya çalıştı. İslâmî toplumun bu saf modeli dünya çapında, müslüman âlimler, bilgeler, reformcular ve devrimciler nesline ilham ve hayat kaynağı olmuştur. İddia ediyorum ki, bu model çağdaş çoğulcu ve çok kültürlü toplumlara takdim edilmek için oldukça önemli bir modeldir.

Çeşitlilik ve Birliğin Kesişim Noktası

Karşılaştırmalı tarih çalışmaları insan toplumunun ve medeniyetinin dinamikleri hakkında bize dört önemli anlayış sağlar. Öncelikle, tarih fikirlerin, değerlerin, teknolojinin, sosyal kurumların ve medeniyetler arasındaki kültürel gidişatin kapsamlı olarak etkileşimine ve karşılıklı değişimine tanıklık eder. İkinci olarak, birçok toplum ve medeniyet kendi birlik ve dayanışmasını etnik azınlıkları ana kültürünün içinde zorla asimile ederek korumaya çalıştı. Üçüncü olarak, antik ve orta çağdaki imparatorluklara ait fetihlerin ve son zamanlardaki sömürgeci yayılmaların ardından, mağlup olan insanlar ya köleleştirildiler, ya atalarına ait topraklardan kovuldular ya da katliama uğradılar. Dördüncü olarak, asimilasyonun ezici tazyikine rağmen, etnik azınlıklar, genellikle, kendi farklı kimliklerini ve kültürel geleneklerini korudular ve devam ettirdiler. Başka bir ifadeyle, etnik bilinç ve kimlikler uzun süre baskı altına alınamamıştır.

Asimilasyonist ve homojenleştirici eğilimler antik, orta, hatta modern dönemlerde de çok aşikârdır. Bu gözlemimi desteklemek adına özellikle batı dünyasından bazı örnek ve göstergelerden bahsedeceğim. Batı hoşgörüsüzlüğünün bilhassa kasvetli örneği İber yarımadasının tarihi tarafından sunulur. Yedi yüzyıldan fazla İspanya'yı yöneten ve onu Orta çağlarda, batı dünyasının gururu yapan müslümanlar merhametsizce zulme uğradılar ve sonunda, Ferdinand ve Isabella tarafından 1492 yılında ülkeden kovuldular. Hıristiyan olmak ya da ülkeden ayrılmak hususunda seçime tabii tutuldular. Pek çok müslüman göç etmeyi, zorla din değiştirmeye tercih etti. Kuzey Afrika'ya uzun ve müşkül seferde çoğu müslüman yok oldu. Camiler, okullar, fakülteler ve misafirhaneler yıkıldı ve yerle

bir edildi. İçlerinde ünlü Kurtuba caminin de bulunduğu birçok cami kiliseye ve katedrale çevrildi.

Birçok batı ülkesi oldukça fazla sayıda etnik azınlık içerir: Belçika'da Flamanlar, İspanya'da Katalanlar ve Basklar, Kanada da Quebec'liler ve ilk yerliler, İskandinav ülkelerinde yerli Sami halk, İsviçre'de Fransız ve İtalyanlar. Bahsi geçen etnik azınlıklar, birçok durumda, hâkim olan milli grupların içine fetih veya sömürü yoluyla gönülsüz olarak asimile edilmektedirler. Yeni Dünya üzerindeki Avrupa fetihleri, köleleştirme ve yerli halkların katliamı ile sonuçlandı. Avrupa fetihleri zamanındaki yerli Amerikalıların sayısı iki ila beş milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu teması takip eden dört yüzyıl içinde, zoraki göç, sınır dışı edilme, köleleştirme ve soykırımdan dolayı yerli nüfus 250.000'e indi. Buradaki yerliler ilk defa Avrupalı göçmenler tarafından getirilen çiçek, kızamık, grip, tifo, difteri gibi bulaşıcı hastalıkları olmayan salgın hastalıklara maruz kaldılar.

Orta Asya'nın müslümanları, uzun bir dönem, ilk önce Çar yönetiminin daha sonrada Sovyet Rejiminin altında, eziyet ve baskıyla karşılaştılar. On yedinci yüzyılda, Çar Alexi Mikhailovich müslüman olmayı yasakladı ve İslâm'ı kabul edenlere şiddetli cezalar koydu. Polonya'nın Tatar müslümanları, Çar rejimi tarafından acımasızca işkenceye tâbi tutuldu. Kazakistan 1730 yılında Rusya tarafından işgal edildi. Kazakistan'ın zengin toprak ve geniş çayırılara sahip olması çok sayıda Rus'un göç edip yerleşmesine neden oldu. 1914 yılına gelindiğinde, Kazakistan nüfusunun hemen hemen yarısı Rus'tu. 1917 yılında, Rus devriminin arifesinde, Kazak müslümanlarının dört milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1929 yılında, bir milyon Kazaklı müslümanın açlıktan ölmesiyle, toprakları komünist liderler tarafından müsadere edilmiştir. Stalin'in emriyle, Kazak nüfusunu büyük bir kıyım uğrattığı şekilde binlerce Kazaklı katledildi. Stalin, eski Sovyet Birliğinde camileri, medreseleri, Sufi hankahlarını kapatarak, dini ritüellerin yapılmasını yasaklayarak, Arapça kullanımını engelleyerek ve Arapça'yı önce Latin harfleriyle sonra da Slav alfabesiyle değiştirerek İslâm'ın varlığını kökünden söküp atmaya uğraştı. 1917 yılında Sovyetler Birliğinde 26.000 cami vardı. 1985 yılına gelindiğinde bu rakam sadece 400'e inmiştir³.

Etiyopya'da müslümanlar Monofizit hıristiyanlar tarafından katledildiler. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, camiler İmparator Yohannis tarafından tahrip edildi ve Godar müslümanları Hıristiyanlığı kabul etmek veya imparatorun dominyo-

³ Shirin Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London 1986; Muhammed M.A. Khan (1988) "Demographic Changes in the Muslim Population of Soviet Russia: Facts and Fiction", *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, IX/1 (1988); M. A. Kettani, *Muslim Minorities in the World Today*, London 1986; Ahmad Rashid, *The Emergence of Central Asia: Islam or Nationalism*, Oxford University Press, London 1994; Ronald Takaki, Ronald, *A Different Mirror: A History of Multicultural America*, New York 1993.

nundan ayrılmak arasında tercihe zorlandılar.

Son zamanlardaki en korkutucu hoşgörüsüzlük ve barbarlık tezahürü de Nazi Almanya'sında görüldü. Yahudiler, Kıptiler ve Slavlar damgalandılar, şeytan gösterildiler ve her tür hakarete maruz kaldılar. Yahudiler kamusal alandan, ordudan ve devlet eğitiminden çıkartıldılar. En nihayetinde, altı milyon yahudi merhametsizce katledildi. İkinci Dünya savaşı boyunca, Tatar müslüman entelektüellerden birçoğu Naziler tarafından imha edildi.

Bosna Hersek'te, müslümanlar, hıristiyanlar ve yahudiler hoşgörülü ve yardımsever Osmanlı hükümdarlarının yönetiminde, beş yüz yıldan fazla barış ve uyum içinde yaşadılar. Çoğulcu ve huzurlu bir arada yaşamanın olduğu bu mutlu evre 1992 yılında trajik bir şekilde son buldu. 1566 yılında Türk imparatoru muhteşem Süleyman tarafından yapılan ve şehrin farklı etnik mahallelerini birbirine bağlayan Mostar'daki ünlü köprü, Sırp ve Hırvat ordusu tarafından tahrip edildi. Binlerce müslüman acımasızca katledildi ve evlerinden ayrılmaya zorlandı. Bu korkunç soykırım kinayeli olarak "etnik temizlik" olarak tanımlandı.⁴ Yugoslavya'nın dağılmasının peşinden gelen Bosna Hersek trajedisi, batı güçlerinin ikiyüzlülüğünü ifşa etti ve Birleşmiş Milletler dâhil olmak üzere, uluslar arası teşekküllerin ve organizasyonların inandırıcılıklarını zayıflattı. Kosova'daki etnik temizliğin ikinci evresi, hoşgörü ve insan hakları açısından Batının kasvetli sicilini gözler önüne serdi. Siyasal veya milli bütünleşmenin asimilasyonist modeli, milli devleti ideal gibi farz etti ve hiçbir hükümet veya millet mensubunun, ahlaki ve dini değerlerin, kültürel pratiklerin ve ortak dilin de dâhil olduğu müşterek homojen bir milli kültürü paylaşmadığı sürece istikrarını ve dayanışmasını sürdüremeyeceğine inandı. Şüphesiz ki, kültürel olarak homojen bir toplumun avantajları ve güçlü olduğu yerler vardır. Bu durum, toplum olma ve dayanışma hissini ve kişiler arası iletişimi kolaylaştırır ve üyelerinin sadakatini kolayca toplayabilir. Fakat homojen bir toplumun, aynı zamanda, kapalı, hoşgörüsüz, değişime karşıt, ürkek, baskıcı ve farklılıkları ve muhalifleri bezdirici bir eğilimi de vardır.⁵

Avrupa'da "millet" (ulus) kavramı, Fransız Devriminin sonrasında doğdu. Fransız İhtilali, "kültürel homojenliği", ulus-devletin zorunlu bir ön koşulu saydı. Fransız Devleti, batılı olmayan dünyaya açıldığı zaman, ulus-devletin kültürel ilkeleri de arkadan geldi. Ne var ki, günümüzün kültürel olarak heterojen toplu-

⁴ C. Bennette, "Ethnic cleansing in former Yugoslavia" in M. Guibernau and John Rex eds. *The Ethnicity Reader*, 1997; B. Denitch, (1994) *Multiculturalism: A Critical Reader*, Oxford: Blackwell, 1994; Robert. J. Donia, John V. Fine Jr. *Bosnia and Herzegovina: A Traditional Betrayed*, London 1994.

⁵ Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, London 2000.

luklarında, ulus-devletin bu modeli uygulanabilir değildir.⁶

Batı dünyasındaki birçok ülkenin tecrübesi, başka yerlerdeki gibi, asimilasyonun uzun vadede bir başarısızlık olduğunu göstermektedir. Meselâ, homojenleştirmenin ve asimilasyonun baskısına rağmen, yahudiler kendi dini ve kültürel kimliklerini titizlikle devam ettirdiler. Orta Asya'da, komünizmin altın çağı boyunca bile, Azeriler, Tacikler, Kazaklar, Türkmenler, Özbekler ve Kırgızlar kendi etnik kimliklerini dikkatlice korudular. Kendi münferit kimliklerini sürdürmek için yüzyıllarca Ruslara karşı savaştılar. Kafkaslar (Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar ve Tatarlar) fiziksel olarak Ruslarla benzeştikleri halde her zaman din ve kültüre dayalı ayrı bir kimlik tanımladılar⁷. 1980'lerde, Bulgaristan hükümeti, müslümanlar dahil tüm azınlıkların adlarını Bulgarlaştırmaya zorlayan bir kararı yürürlüğe koydu. Bu hareket başarılı olmadı ve üç yüz binin üzerinde Bulgar müslüman'ın Türkiye'ye göçüyle sonuçlandı. Göçmenler ulusu olan ABD uzun bir süredir "yabancıların hızlı asimilasyonunu" ve "eritme potası" idealini dayatmaktaydı. Fakat 1960'tan itibaren Afrikalı Amerikalıların, Porto Pikoluların, Meksikalı Amerikalıların, yerli halkın ve Asyalı Amerikalıların etnik kimliklerini vurgulamaları asimilasyon idealine bir soru işareti koydu. Nathan Glazer ve Daniel P. Moynihan özellikle belirtirler ki "eritme potası amacı gerçekleşmedi."⁸ Fransız Devriminden beri, Fransa'daki göçmenlerden kendi kültür, dil ve kimliklerini, homojen kültür ve tipik Fransız hayat tarzı için terk etmeleri beklendi. Yüzyılın başında bütünleşme modeli, İspanyol, İtalyan, Portekiz ve Polonyalı göçmenleri içine çekmekte oldukça iyi işledi. Fakat bu model savaş sonrası dönemde Fransa'ya ayak basmaya başlayan büyük miktarda Arap, Afrikalı ve Asyalı göçmenler konusunda başarısız olmaktaydı. Paris'in 54 kilometre güneydoğusunda, 50.000 sakin arasında, 29 farklı etnik grubu kapsayan Meaux'in belediye başkanı, Jean-Francois Cope "Bugün, bütünleşme tamamen bir başarısızlıktır" der.

Çoğulcu Toplumun Sınırları ve Problemleri

Sosyal ve siyasal bir realite olarak çok kültürcülüğün ortaya çıkması 1970leri bulur. Çok kültürcülük, aslında, sadece ülkeler ve kıtalar üzerinde değil aynı zamanda ulus-devletler içinde de aşikâr olan kültürel çeşitlilik gerçeğine çağdaş bir tepkidir. Çok kültürlülük ile çok kültürcülük arasındaki farkı göstermek faydalı olacaktır. Çok kültürlülük, belli bir toplum ya da ülkenin; kendi değerleri, inançları ve kültürel gelenekleri olan çok çeşitli etnik gruplardan oluşması

⁶ Bhikhu Parekh, "The Dialectic of Diversity and Unity" in A.R. Momin ed. *Pluralism, Ethnicity and Nationalism in South Asia* (forthcoming), 2001.

⁷ Ifkhar Malik, "Islam, the West and Etnonationalism: A Comparative Analysis of Contemporary Central and South Asia", *American Journal of Islamic Social Sciences*, IX/1 (1992).

⁸ Nathan Glazer ve Daniel P. Moynihan, *Beyond the Melting Pot*, Mass 1963.

gerçeğini çağırıştırır. Diğer yandan, çok kültürcülük, kültürel çeşitlilik gerçeğine karşı pozitif ve normatif tepkiye dayanan siyasal ve sosyal felsefeyi ifade eder. Heterojen bir ülke kültürel çeşitlilik gerçeğine iki yoldan biriyle karşılık verebilir. Kültürel çeşitliliği milli birliğe bir engel olarak algılayabilir ve Çin'de olduğu gibi halkına kültürel özdeşliği ve türdeşliği dayatabilir. Veya heterojen ülke, "kültürel çeşitliliğe" yaratıcı bir potansiyel ve güçlülüğün kaynağı olarak bakabilir ve değer atfedip onu benimseyebilir. Çok kültürcülük, milli birlik ve beraberlik için kültürel homojenliğin ön koşul olmadığına inanır.⁹ Parekh'e göre, çok kültürcülük, belli başlı üç nitelik ile karakterize edilir.

i. İnsanoğlunun hafızasına kültürel olarak şu duygu kazılmıştır; insanlar kültürel olarak yapılanmış dünyanın içinde büyürler ve yaşarlar, kendi hayatlarını ve sosyal ilişkilerini, kültürel olarak çıkarttıkları anlam ve önem sistemine göre organize ederler.

ii. Farklı kültürler farklı anlam sistemlerini ve güzel bir yaşam vizyonunu temsil ederler. Bir kimsenin hayat tarzı, eğer söz konusu kişi başkalarına katılmaktan hoşlanırsa veya diğer kültürlerle karşı açık yürekliyse muhtemelen daha zenginleşebilir. Açık yüreklilik ve diğer kültürlerle erişim, kişinin ahlaki/manevi ve entelektüel ufku genişletir.

iii. Her kültür kendi içinde çoğuldur ve kendisinin farklı gelenekleri ve düşünce dizileri arasında devam eden iletişimi yansıtır. Bir kültür, diğer kültürlerle karşılıklı etkileşimler yoluyla büyür. Kültürün kimliği çoğul, akışkan ve açıktır.¹⁰

Şüphesiz ki, çoğul ve çok kültürlü toplumlar, zoraki birliktelik ve homojenleştirme bulunan toplumlara daha iyi ve insani bir alternatif sunmaktadırlar. Bu tip toplumlar, farklı etnik gruplara ait olan insanlar arasındaki barışçı ve uyumlu birliktelikteki değerli ve kıymetli tecrübeyi sembolize ederler. Çok kültürcülüğün önderleri çok kültürlü toplumların oldukça idealize edilmiş bir resmini çizme ve bu tip toplumların içsel sınırlarını ve noksanlıklarını örtme eğilimindedirler. Kanımca, pek çok çağdaş çok kültürlü toplum intikal sürecinden geçmekte ve bu yüzden bir takım ciddi problemlerle yüzleşmektedirler.

İyi ve insani bir toplumun temel maddesi eşitlik ve insanoğlunun kardeşliğine inanmaktır. Maalesef, birçok çok-kültürlü toplum kendini, etnocentrism, ırkçılığın ve yahudi düşmanlığının prangalarından kurtaramamaktadır. 1960lı yıllara kadar, ABD'deki beyaz çoğunluk Afrikalı Amerikanların oy hakkını reddetti. Son zamanlara kadar, Kanada, kendi Yerli Amerikan halkı için vatandaşlık haklarını genişletmedi. Genel olarak, etnik azınlıkların çok kültürlü toplumlardaki başarı, etkililik ve yaşayabilirliklerine ilişkin algı ve tecrübe en iyi ihtimalle belirsiz en kötü ihtimalle ise olumsuzdur.

Çağdaş çok-kültürlü toplumlar, göç, şehirleşme ve küreselleşme süreçlerinin

⁹ Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*.

¹⁰ a.g.e.

geniş ve yaygın etkisine maruz kalmaktadırlar. Uluslararası göç, dünya nüfusunun yeniden köklü bir şekilde dağılımından sorumludur. Geçen on yıl boyunca, Yunanistan ve Avusturya nüfusunun yüzde sekseninden fazlası ve Kanada ve Avustralya'nın yüzde kırktan fazlası uluslararası göçlerden kaynaklandı. Şu anda, Batı Avrupa'da, 20 milyonun üzerinde, yasal göçmenle birlikte tahmini 20 milyon yasal olmayan göçmen vardır. Her yıl, bir milyondan fazla göçmen ABD'ye gelir. Uluslararası göç, iki birbiriyle alakalı probleme yol açmaktadır. Bir yanda, göçmenler ve ev sahibi toplum arasında gerilim ve çelişki doğmakta. Ev sahibi toplumun üyeleri göçmenlerin istilasını yüzünden kendi aziz değerlerinin, geleneklerinin, inançlarının ve sosyal kurumlarının tehdit edildiğini hissetmektedirler. Diğer taraftan da, göçmenlerin ev sahibi topluma entegrasyonları gittikçe bir sorun olmaktadır. Birçok göçmen ayrı etnik yerleşim bölgelerinde, yoksulluğun, işsizliğin, cürümün, çocuk suçlarının ve uyuşturucu ticaretinin bol olduğu şehrin en fakir mahallelerinde yaşamaktadır.

Fransa'da, Meselâ, kuzey Afrikalı göçmenler arasında işsizlik oranı, Fransız kökenli gençlerin arasında yüzde 11 olan işsizlik oranıyla karşılaştırıldığında, yüzde 40'ı bulmaktadır. Ürkütücü sorunlarla yüzleşmekle ve kin, güvensizlik, öfke ve düşmanlık gibi davranış halitasına sahip insanların ortasında yaşamakla, göçmenler yabancılığa, keder ve yalnızlık hissetmektedirler. Batılı ülkelerde, göçmen neslinden gelenlerin doğumu ve yetişmesi konusunda sorun şiddetlenmektedir. Göçmenlerin ikinci kuşağı, onları kabul etmeye gönülsüz davranan ev sahibi ülke ile onlardan fiziksel ve duygusal olarak uzak olan ebeveynlerinin anayurdu arasında, kültürel olarak hiç kimsenin olmadığı bir vatanda yaşarlar.

Birçok batı toplumu, sosyal kurumlarında karşılaştığı düzensizlik, karışıklık ve parçalanmayı bireylerinin hayatında da yaşamaktadır. Bahsi geçen düzensizlik, özel olarak evlilik ve aile kurumuna yansır. Bireyciliğin abartılmış ahlakı ve başboş özgürlüğü, bu kurumların ayağını kaydırır. Otuzdan fazla Avrupa ülkesinde yapılan evlilik anketi, tüm Avrupa ülkelerinde resmi nikâh olmaksızın birlikte yaşamının gittikçe yaygınlaştığını göstermektedir. İsveç'te, Meselâ, tüm çiftlerin yüzde yirmi beşinden fazlası, evlenmeden birlikte yaşıyor. İsveç'teki bebeklerin yaklaşık yarısı evlenmemiş kadınlardan dünyaya geliyor. Birleşik Krallıkta, her üç doğumdan birisi, aile ocağının dışındadır. Batı toplumlarında, bireycilik kültü ve sınırsız özgürlük evliliğin istikrarını zayıflatmaktadır. Son zamanlarda, ABD ve birçok Avrupa ülkesi boşanma oranlarında dramatik bir yükseliş yaşamaktadırlar. Tahminlere göre, ABD'de tüm evlilerin yaklaşık yarısı, boşanmayla sonuçlanmaktadır. Birleşik Krallık ve Fransa'da tüm evliliklerin üçte birinden fazlası boşanmayla nihayetlenmektedir. İsveç evliliklerinin yaklaşık yarısı boşanmayla sonuçlanmaktadır. Tahminlere göre, önümüzdeki 25 yılda, eğer şimdiki eğilimler devam ederse ABD'de ve Avrupa'daki evliliklerin yaklaşık yüzde kırkı boşanmayla sonuçlanacaktır. Aile çözümlerinin endişe verici sonu-

cu, tek-ebeveynli ailelerin sayılarındaki dramatik yükseliştir. 1993 yılında, Birleşik Krallıktaki, tek-ebeveynli ailelerin sayısının bir milyonun üzerinde veya tüm hanelerin yüzde yirmisi olduğu tahmin edilmiştir. Britanya'da çocuklu evlerin üçte ikisinin babasız olduğu çevreler vardır. ABD'de tüm ailelerin yüzde yirmi beşi tek-ebeveynli ailedir. Ailelerin çöküşü, boşanma ve tek ebeveynli ailelerde yaşama, özellikle çocuklar için felakettir. Dünyanın her yerinde, baba eksikliği çocuk yoksulluğunun anahtar faktörüdür. Deliller göstermektedir ki, okulda tek ebeveynli ailelerin çocukları, çift ebeveynli ailelerin çocukları kadar görevlerini yerine getiremezler ve sık sık davranışsal ve psikolojik problemleri bulunur. Buna ilaveten, sözü geçen tipteki çocuklar, suçluluk mağduru ve uyuşturucu bağımlısı olma eğilimindedir. Batı toplumlarında ifade edilen yaygın endişe, aile içinde genellikle kadınlara ve çocuklara gösterilen şiddetin yükselmesiyle ilgilidir. Britanyalı muteber sosyologlardan Anthony Giddens hiddetle ifade eder ki: "Modern toplumlarda ev, gerçekten, en tehlikeli yerdir."¹¹

Batının sanayileşmiş ülkelerinde, görece sabit doğum oranları ve yaşam ümidinin artması yaşlı insan nüfusunda önemli bir artış meydana getirmektedir. Toplumsal emniyete, daha iyi hayat standartlarına ve iyileştirilmiş sağlık bakım kolaylıklarına rağmen, yaşlıların problemleri endişeye sebep olmaya devam etmektedir. Uluslararası göçlerin hızlanması probleme ciddiyet katmaktadır. Bireyciliğin ve özgürlüğün abartılmış etiği, maddi zenginliğin anlamsız takibi, mekânsal hareketlilikte öngörülmemiş patlama, ailenin, komşuluğun ve toplumun çözülmesi yaşlıların zor durumda kalmasına neden olmaktadır. Batı ülkelerinde birçok yaşlı, yalnız ya da huzur evinde yaşar. Birçoğunun yalnız bir hayatı vardır ve çoğu zaman depresyon ve umutsuzlukla yüzleşirler.

Bir asırdan fazla oldu ki, Alman sosyolog Ferdinand Tönnies kasabadan şehre göçün, toplumun istikrarlı biçimlerindeki bozulmayla ilişkilendirildiğini gözlemledi. Tönnies, şehirleşme sürecinin sosyal bütünleşme karakterini dönüştürdüğünü iddia etti: bahsi geçen sosyal bütünleşme, arkadaş ve komşular arasında dostane, devamlı ilişkilerden, kurum ve dernekler arasındaki soğuk ilişkilere doğru kaydı. Diğer bir ifadeyle, şehir hayatı büyük oranda bireysellik, soyutlanma ve parçalanma hissine neden oldu. Batı dünyasında, şehirlerin olağanüstü yayılması, teknolojik değişimin beklenmeyen hızı, kent anonimliği ve bireyciliği daha fazla güçlendirmektedir. Bu fenomenin ilginç ve rahatsız edici tezahürü, Batı dünyasının bazı bölümlerinde toplumsal yalıtılmışlık olarak karakterize edilebilen bir sürece doğru olan eğilimdir. Meselâ, ABD'de, bireyin kendini komşularından soyutlaması yönünde büyüyen bir eğilim vardır. Ülkenin birçok yerinde, belirli topluluklardan gruplar şehre gelmektedirler. Halen, 32 milyondan fazla insan, ABD'de ev sahibi derneklerinin yönetimi altında, onların özel yardımları ve

¹¹ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge 1990.

emniyet, eğlence merkezleri ve okulun bile dahil olduğu hizmetleriyle yaşamaktadır. Çelişkili bir durum olarak, internetin gittikçe artan kullanımı bir yandan zamanda ve mekânda sıkışmaya, bir yandan da, toplumsal yalıtılmışlığa yönelimi arttırdı.

Küreselleşme kültürü, büyük ölçüde, özgürlük ve bireyselliğin yüceltilmesi, maddi zenginliğin zorlayıcı takibi ve tüketicilik gibi hâkim Amerikan toplum değerlerinden kaynaklanmaktadır. Batı ülkelerindeki, ekonomik gelişmenin yüksek oranı, sabit ücretlerle birlikte, hatırı sayılır derecede boş vakitle sonuçlanmaktadır. Zengin toplumda, ahlaki sorumluluk ilkesinin yokluğunda, tüketimcilik kaçınılmaz bir seçenektir. Amerikan pop kültürünün dünya çapında yayılması, dünyada fast food restoranların mantar gibi çoğalmasıyla ve tişörtler, spor ayakkabıları, bol paçalı kotlar, beybol şapkaları, Hollywood filmleri ve televizyon dizileriyle temsil edilmektedir. Oak Brooke, İllinois'de kurulan, çok uluslu şirket Mc Donald's yüzden fazla ülkede, 18400 restorana sahiptir. Dünya çapında altı günde bir Mc Donald's restoranı açılmaktadır. Dünyadaki eğlence, Amerikan film şirketlerinin ve Amerikan yapımı ürünlerin hâkimiyeti altındadır. Yedi Amerikalı film ve televizyon devi Disney, Warner Kardeşler, MGM-UA, Sony, Paramout ve 20. Century Fox dünyanın eğlence endüstrisini tekeline almıştır. Küçük ve fakir ülkelerde bile, Hollywood'ın en son çıkan, gişe rekorları kıran illegal olarak kopyalanmış videoları açıktan açığa bulunmaktadır.

Güçlü batı medyası, batı ürünlerini, kültürel sembolleri, MTV, Mc Donald's, Madonna, Michael Jackson, barbie bebekler, Coca Cola, kot pantolonları, Miki Mouse gibi imajlar, küresel oldukları gibi anlaşılacağı üzere, küresel izleyicileri hedeflemektedirler. Küresel kültür kisvesi altında Batı kültürünün teşviki, batılı olmayanlara göre, batının değer sistemi ve kültürel modeli üstün ve tercih edilir şeklindeki temel mesajını özellikle Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki genç nesillere yollamaktadır. Dünya çapındaki uydu iletişim ağı ve Amerikan videolarından etkilenen bu kültürel istila, üçüncü dünyanın değer sistemine, kültürel geleneklerine, etnik kimliklerine ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Bu istila, geleneksel toplumlarda özellikle genç nesilde, değer çatışması, yolunu şaşırma ve kararsızlığa yol açmaktadır.

Bazı bilim adamları küreselleşmenin hastalıklı ve marazi biçimleri hakkında konuşmaktadır. Kardiyovasküler rahatsızlıklar ve kanserin gittikçe artan etkileyiyle birlikte marazilik ve ölümlerin benzer şekillerine doğru küresel çapta bir yakınsama görülmektedir. Dünyada, küreselleşme hareketsiz meslekler, sigara, alkol kullanımı, yüksek kolesterolü yiyecek, kola tüketimi, abur cubur tüketimi ve hareket eksikliği ile mimlenen mutlak bir hayat tarzını cesaretlendirmekte ve desteklemektedir. Yüksek teknoloji ürünü, hiçbir besin değeri olmayan sağlıksız kalori yapan kola, abur cubur yiyecekler, vücutta donmuş yağ, kolesterol ve tuz birikmesine neden olmaktadır. Bu birikim şişmanlık/obezite ile sonuçlanmakta ve

insanları kardiyovasküler hastalıklar karşısında risk altında bırakmaktadır.¹² Artan hayat temposundan kaynaklanan küreselleştirici baskılar, büyük teşkilatlarda çalışmak ve muazzam, umumi, şehir ortamında yaşamak, belirgin bir şekilde, yüksek düzeylerde strese yol açmaktadır. Stres; koroner kalp yetmezliği, şeker, deri hastalıkları, sindirim, boşaltım zorluğu ve solunum yetmezliğini içeren çeşitli hastalıkların başlamasında ve seyrinde kritik bir taşıyıcı olmaktadır.

Küreselleştirici çağımızın önemli niteliklerinden biri, beklenmedik oranda ve ölçekte değişimin olmasıdır. Hızlı hayat temposu; uyum, alışma, başa çıkma ve stres problemleri yaratmaktadır. Teknolojik ve sosyal değişimler çok hızlı olmaktadır ve bu yüzden çoğu insan buna uyum sağlamak zorlanmaktadır. Bahsi geçen değişim, insanlar arasında baş döndürücü bir akıl karışıklığına neden olmaktadır. Batı toplumlarında, şu an, gittikçe daha çok sayıda insan, hayatının sürekli bir koşturmaya içinde olduğunu hissetmektedir. Hızlı hayat temposu kronik yorgunluk diye tanımlanan sendroma neden olmaktadır.

Hızlı hayat temposunun sonucunda, insanlar, hayatlarında devamlılığın ve bütünlüğün önemine karşı gittikçe duyarsızlaşmaktadır. Hızlandırılmış hayat temposuyla başa çıkmadaki acizlikle çoğu insan, kortizon, psikotropik ilaçlar, seks, evlilik dışı ilişkiler, internetten sanal seks gibi kısa süreli mutluluklar bulurlar. Hızın gücü gelişmek için zamana ve ağırlığa ihtiyacı olan tüm şu tecrübelerin değerini baltalamaktadır: psikolojik olgunluk, samimi aşk ve paylaşım, sabır, yaratıcılık, kendini gerçekleştirme, kendini adama, basiret, anlamlı ve uzun süreli ilişkiler inşa etme, estetik duyarlılığı ve ahlaki değerleri ekip-yetiştirme.

İslâm Modelli Toplum

Her toplum, insan doğası, evren, nihai gerçeklik, bilginin yapısı ve kaynağı ve davranışın temel prensipleriyle ilgili bir takım öncüllere ve varsayımlara dayanır. Ontoloji, epistemoloji ve etikle ilgili bu öncüller toplumun kültürel yapısını ve dünya görüşünü oluşturur. İslâm modelli toplum, ilerleyen bölümde özetlenen belirli temel prensipler tarafından yönlendirilir ve telkin edilir.

Tevhid: Tevhid Allah'ın birliğine, her şeyi yapabilme gücüne, yüceliğine delalet eder. İslâmî açıdan, Allah aşkıdır fakat gökyüzünden yüksekte insanın kaderiyle ilgisiz zahiri bir despot gibi de değildir. O, Kur'an'ın dediğine göre, insana şah damarından daha yakındır. O en Rahîm ve en Rahmân olandır. O, Yahova gibi bir mahalli veya ırka ait bir ilah değildir; fakat o âlemlerin ve tüm beşerin Rabbidir. O hıristiyan teslisindeki Baba gibi müphem statülü gizemli bir varlık değildir. Kur'an'ın dediği gibi (112: 3-4), "O doğmamış, doğurmamıştır, hiç bir varlık ona denk değildir, O tek ve eşsiz Allah'tır". O, sınırlılıktan ve insanla-

¹² B. Turner, *Medical Power and Social Knowledge*, London 1987.

rın hatalarından veya diğer somut cisimlerden münezzehtir.

İslâmî görüşte, Allah ve insan arasındaki ilişki dolaysız ve kişiseldir. Diğer din sistemlerinin aksine, İslâm kutsal bilgiye ulaşmada ayrıcalığa sahip ve Allah ile insanlar arasında vasıta olan ruhban sınıfını kabul etmez. Allah'ın insanlara olan bütün rahmet ve sevgisine her insan ve beşeriyetin her kısmı dışarıdan bir aracı olmaksızın, eşit oranda yaklaşılabilir ve ulaşılabilir.

Evensellik: İslâm bir ırka veya bölgeye ait, belirli insanları veya tarihin belirli bir dönemini kapsayan bir din değildir. İslâm, mesajında, çağrısında ve amacında evrenseldir. İslâm medeniyeti çeşitli dilleri, lehçeleri konuşan ve farklı ekolojik ve sosyal durumlardaki türlü ırksal ve etnik nesilleri kapsamaktadır. Öte yandan, İslâmî geleneklerin yayılması müslüman kitlenin çeşitliliğini ve farklılığını kat eder ve aşar. İnançlar, ibadetler, ahlaki kurallar ve İslâmî medeniyetin kurumları başka türlü veya farklı müslümanları evrensel bir cemaat ve ümmet haline dönüştürmektedir.

İslâmî inancın evrenselliği diğer dini geleneklerle olan ilişkisinde olduğu kadar İlahi vahyin evrensellik gayesinde de yansıtılmaktadır. İslâmî inanca göre, peygamberler ve elçiler dünyanın her tarafındaki insanlara Allah tarafından gönderilmişlerdir (Kur'an, 16: 36). Temel öğretiler aynı olduğu için, müslümanlardan tüm peygamberlere saygı duymaları ve inanmaları istenmiştir.

Evensel bir iman ve medeniyet olarak, İslâm sadece manevi güç ve dirence değil aynı zamanda hakiki açıklık, dinamizm ve esnekliğe de maliktir.

İslâm'ın ileriye doğru yürüyüşü esnasında, İslâm medeniyeti çeşitli bölgesel özellik ve geleneklerle kendi kalıbında birleşmektedir. Böylece, İslâm dünyasının her yerinde, kişi İslâm'ın Büyük Geleneğinin ve yerel, bölgesel geleneklerin zengin dokunmuş sentezini fark edebilir. İslâm dünyasının kültürel manzarasına hükmeden ve müslümanları birbirine bağlayan İslâm'ın Büyük Geleneğidir.¹³

Tarihîlik: Fikirlerde, inançlarda, kurumsal yapıda ve davranış kalıplarında İslâm geleneğinin aralıksız devamı dikkat çekici ve insanlığın dini ve kültürel tarihinde yektadır. Bu süreklilik İslâm'ın orijinal öğretilerinin planlı ve sistematik bir şekilde korunması ve bu öğretilerin nesilden nesle güvenilir bir şekilde aktarılması ile sağlanır. Diğer din liderlerinin aksine, Hz. Muhammed tam tarihin ışığı altında yaşamıştır. Sahabeler; Hz. Peygamberin mesajı, emirleri, davranışları ve kişisel alışkanlıkları hakkındaki olağanüstü derecede çok çeşitli bilgiyi toplamak, korumak ve ulaştırmak hususunda büyük özen göstermişlerdir. Ezberleme ve yazmanın planlı sürecinin vasıtasıyla İslâm'ın orijinal öğretilerinin korunmasının dünya çapında İslâm inancının yayılması kadar devam etmesi için de geniş

¹³ İslâm'da ve İslâm din antropolojisinde büyük ve küçük geleneğin tanımı ve ilgili tartışmalar için bk. Ali Coşkun, *Din, Toplum ve Kültür*, İstanbul 2005 (çn).

kapsamlı sonuçları oldu.

Akılcılık: İslâm, insanın temelde akıllı bir varlık olduğunu mütalaa eder. Kur'an insanları akılcı ve yaratıcı becerilerini icra etmeleri ve doğanın hikmetleri, tarihi olaylar ve insan ruhunun karmaşıklığı üzerinde düşünmeleri için defalarca sevk eder. Kur'an insanoğlunun Allah'a olan ezeli vaadini, kör bir iman veya geleneğin ölü ağırlığı ile değil aksine gözlem ve tefekkür ile tekrar etmesi için davet eder. İslâm müşrik Arapların mantıksız inançlarını ve hurafelerini reddeder ve onlar için inançların, fikirlerin, rituellerin ve kültürel kalıpların mantıklı bir sistemini ikame eder.

Hümanizm: İslâm'daki ulûhiyet düşüncesi kadar insan tabiatı anlayışına da derin bir insancıl ruh/zihniyet tarafından nüfuz edilmiştir. Allah insana karşı lütfün ve merhametin mutlak kaynağıdır ve insan onun vekilidir. İnsana Allah tarafından özgürlük ve manevi seçim hakkı bağışlanmıştır. İnsanın kendisini Allah'ın iradesine teslim etmesi beklenmesine ve hareketlerinden dolayı mesul tutulmasına rağmen, bu yükümlülük insanın kapasitesini aşmaz.

İslâm şeriatı kolaylık ve rahatlık yolunu takip eder, inanlar için zorluk ve sıkıntıyı değil.

Peygamber'in hayatı hümanizmin en yüksek mertebesini örneklendirir.

İslâm ahlâkının önemli bir boyutu diğer dinlere ve kültürlere olan dikkat çekiçi toleransıdır. "Dinde zorlama yoktur" (2: 256).

Holizm (Bütüncülük): İslâm inancı, dengeli ve itidalli olduğu kadar holistik (bütüncül) yönelimli olarak da karakterize edilir. İslâm'ın kapsayıcı ve şümüllü ahlakı, insan hayatının maddi ve manevi tüm alanlarını kapsar. Hıristiyanlığın aksine, hangisi Tanrı'nın, hangisi Sezar'ın diyerek zahiri ve batini dünya arasında bir ayırım yapmaz. Kutsalla, kutsal olmayan arasında sert bir ikilik yaratmaz. İslâm inancı bir yandan aşırı feragat ve özveriden, öte yandan ise ölçsüz kendine düşkünlükten sakınır. İslâm denge ve itidalin kıymeti üzerinde durur.

Ahlaki sorumluluğun İslâmî öğretilerde özel bir önemi vardır. Dünyada Allah'ın elçisi olarak insan yaptığı tüm işlerden Allah'a karşı sorumludur. Dünya ve dünyanın tüm nimetleri insan için yaratılmış olsa da, ondan, Allah vergisi kaynakları akılcıca ve ölçülü olarak kullanması beklenir. Ahlaki sorumluluk ilkesi kaynakların müsrif tüketimine çare olur.

İslâmî Bakış Açısına Göre İnsan Doğası

İslâmî anlayışa göre, insan evrimin kör sürecinin ürünü değildir. Daha doğrusu, insan Allah tarafından bir amaç için yaratılmıştır. Tüm insanlar Âdem'in soyundan gelir ve bu yüzden Allah'ın önünde herkes eşittir. Tüm insanlar masum

doğarlar, doğuştan günah veya suçla lekelenmezler. İnsan ilk olarak yaratıldığı gibidir. Peygamber'in şöyle söylediği rivayet edilir: "Her doğan çocuk muhakkak fitrat üzere doğar. Sonra anasıyla babası onu yahudi yahut hıristiyan yahut mecusi yapar".

İnsana muhakeme yeteneği, özbilinçlilik ve iradi seçim bağışlanmıştır. İnsan en mükemmel şekilde yaratılmıştır ve ona evrendeki her şey üzerinde hâkimiyet verilmiştir. İslâm anlayışına göre insan doğası belli bir ikilik ve kutupluk ile nitelendirilebilir. Bir yandan, insanoğlu balçıktan, sade bir özden (Kur'an, 23: 12; 32: 7) yaratılmıştır. Diğer yanda, Allah insana ruhundan üflemiştir (Kur'an, 15: 29). İlâveten, insana iyi ile kötü arasında seçim yapabilmesi için özgürlük verilmiştir (Kur'an, 76:3, 90: 8-10). Böylece insan iki tür potansiyele sahip olmaktadır: bir taraftan, yüksek ve ilahi; diğer taraftan basit ve şeytani.¹⁴ İnsanlar sabırsız ve ağızlı olmaya meylederler (Kur'an, 70: 19). Peygamberin şöyle dediği rivayet edilir: "Eğer Âdemoğlu iki vadi dolusu servete sahip olsa üçüncüyü ister". Ayrıca, insanoğlunun nankör, cimri ve kavgacı olmak yönünde eğilimleri vardır. İnsan zulme meyillidir ve bazen isteklerini tanrılaştırmaya yönelir (Kur'an, 45: 23). İnsanın bu ikili doğası, Habil ile Kabil'in hikâyesinde gösterilir.

İslâmî Eşitlikçilik

İyi bir toplumun insanlığın eşitlik ve kardeşliği ilkesine dayanması gerektiğini söylemek yanlış olmaz. İslâm'ın insanlığın eşit ve kardeş olma ideallerini açıkça belirttiği ve bunları gerçekliğe dönüştürdüğünden dolayı tüm dünya dinleri arasında ayrı bir yerinin olduğu söylenebilir. Kur'an der ki: "İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi". Veda hutbesinde ise Hz. Peygamber açıkça şöyle der: "Ey insanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarıdır, Âdem ise topraktır. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine herhangi bir üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah tenliye, siyah tenlinin de kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah'tan korkmaktadır. Allah yanında en kıymetli olanınız O'ndan en çok korkanıdır" (Hamidullah, 1983:362)¹⁵.

¹⁴ A.R. Momin, "Introduction to Sociology: An Islamic Perspective", International Islamic University, Kuala Lumpur and Institute of Objective Studies New Delhi, 2001; A.R Momin, "Philosophical Anthropology in the Discourse of Sufism" in B.N Saraswati ed. *Alternative Models in Anthropology*, Indira Gandhi National Centre for the Arts, New Delhi, 2001. (Türkçe'si için bk. "Tasavvufun Söyleminde Felsefi Antropoloji" (çev. Ali Coşkun), *Din, Toplum ve Kültür*).

¹⁵ XX. yüzyılın başlangıcına kadar çok sayıda insan tüm ırkların ve tüm insan gruplarının tek bir cinsine ait olduğunu itiraf etmeyi reddetti. Avrupa sömürgeciliği oldukça etnosantrikti (ırk merkezciydi). Edmund Leach'ın açıkça söylediği gibi "Avrupalı olmayan herkes ahmak, çocuksu, barbar ve doğaları gereği köledir (Leach, 1982: 16). Sadece Batı Dünyasının beyaz hıristiyanları tamamen insan olduğunu iddia edebilir, diğer tüm insanlar, insan olmayan hayvanlar, yaratıklar,

İslâmî eşitlikçiliğin en belirgin özelliği, kölelere karşı insani davranışlarda ve onların İslâm'ın yayılma sürecinde özgürlüklerini kazanmalarında görülebilir. İslâm'ın ilk yıllarında köleler meşru ve savunmacı savaşlarda elde edilmişlerdir. İslâm öncesi Arabistan'da çok yaygın olan kölelik kurumu geçici bir süre savaş esirlerinin korunması ve onlara yardım etmek için kullanılmıştır. Peygamber, müslümanların kölelerine insancıl bir tutumla yaklaşmalarını ve onlara yiyecek, giyinme ve eğitim konularında ailelerinin bir bireyi gibi davranmalarını emretmiştir. Hz. Peygamber kölelik kurumunun yavaş yavaş ve nihai yok oluşunu bizzat görmüştür. Kur'an (90: 11) der ki: "Bir köleyi azad etmek, en güzel sadaka şeklidir". Hz. Peygamber bir köleyi azad etmenin kişinin cehennem ateşinden kurtuluşunu sağlayacağını açıklamıştır. Sahabeler kadar Peygamber de çok sayıda köleyi azad etmiştir. Meselâ, Abdurrahman al-Avf, otuz bin köleyi satın alıp azad etmiştir.

İslâm hukukuna göre, azad edilen bir köle ile özgür doğmuş bir kişi statü bakımından eşittirler. Hz. Peygamber, kuzeni Zeynebi, azad ettiği kölesi Zeyn İbn Hârise ile evlendirmiştir. İslâm hukuku, kölenin sahibine bir bedel ödeyerek serbest kalma hakkının olduğunu öne sürmektedir. Binlerce akademisyen ve âlimin azad edilen köleler ve onların soyunda doğanlardan çıkması oldukça dikkat çekicidir.¹⁶

İslâm'ın bilgiye bakışı, İslâmî eşitlikçiliğin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Peygamber, bilgi edinmenin her inanan için farz olduğunu açıklamıştır. Peygamber der ki: "Hikmet müminin yitik malıdır/hayvanıdır, onu nerede bulursa hemen alsın/yakalsın". Peygamber kendisine inananları bilgi ve öğrenmenin meşalesini uzağa ve geniş alanlara taşımaları konusunda teşvik etmekte ve bildiklerini gizlememeleri veya saklamamaları konusunda uyarılmaktadır. İslâm herkese ve her sınıfa bilginin kapılarını açmıştır; erkek ve kadın, zengin ve fakir, kral ve köle. Bilgi ve dindarlığın onur ile asaletin tek göstergesi olduğu söylenmiştir. Hindistan'da, eşitsizlik kast sistemiyle kurumsallaştırılmıştır. Kast sistemi, kutsal bilginin koruyucuları ve muhafızları oldukları inanılan Brahman sınıfının doğuştan gelen üstünlüklerini kabul eder. Hinduizm alt sınıf ve de kadınların kutsal bilgiye ulaşabilmesini reddeder. Buna karşılık, her bir müslüman dini bilgiye eşit ve kesintisiz erişme hakkına sahiptir. Arap ve Arap olmayan, zengin ve fakir, erkek ve kadın arasında bu veya başka bir konuda herhangi bir ayırım veya ayrımcılık yoktur.

Aynı bağlamda, Franz Rosenthal, İslâm'ın insanlığa sonsuz ve paha biçileme-

---

soysuz insanlar, lanetlenmiş ruhlar ve ayrı bir kâinatın mahsulleri olarak derecelenmiştir" (Leach, 1982: 74); M. Hamidullah, *Al-Wathaiq al-Siyasiyyah*, Beyrut 1983.

¹⁶ A. R. Momin, "Islam and Promotion of Knowledge", *International Islamic University, Kuala Lumpur and Institute of Objective Studies*, New Delhi 2000.

yen hediyesinin, gizli bilgi hazinelerini toplumun tüm kesimlerine açık ve ulaşılabılır hale getirmesi olduğunu gözlemlemiştir. İslâm'ın bilginin izlenmesi ve yayılmasına olan diriltici açık, dinamik ve eşitlikçi yaklaşımı, sadece İslâm medeniyeti için değil, tüm insanlık için devrimci sonuçlar ortaya çıkarmıştır. İslâm medeniyeti devrinde başlayan entelektüel devrim batı medeniyeti ve modern dünyada önemli bir rol oynamıştır.¹⁷

İslâm'ın bilginin izlenmesi ve yayılmasına tipik açık ve dinamik tutumu bilim ve teknolojinin gelişmesinde görülebilir. Abbasi Halifesi el-Mansur (754-775) döneminde Hindistan, Yunanistan, İran ve Mısır'dan bilimsel ve felsefi çalışmaların çevrilmesi yoluyla bilimin içselleştirilmesi hareketi başlatılmıştır. Abbasi halifesi el-Memun tarafından 832 yılında Bağdat'ta kurulan Bilim Akademisi (Beytül-hikme); tıp, astronomi, matematik, astroloji ve felsefe üzerine birçok Hindu çalışmayı Sanskritçeden Arapçaya çevirmiştir. İlim ve irfanın önemli bir koruyucusu olan halife Harun el-Reşid, Hindu akademisyenleri çağırıp, onlarla Sanskritçe çalışmaları Arapçaya çevirmek üzere bir komisyon kurmuştur. Bunlardan biri Bağdat'taki hastanenin yöneticisi olarak atanmıştır, bir diğeri de kraliyet ailesinin özel fizikçisi olarak görev yapmıştır. Cebiri keşfeden ünlü matematikçi Muhammed Musa el-Harizmi, çalışmalarında Hindistan'ın hesap sistemini daha da geliştirmiştir.

Klasik bilim ve felsefe mirasının Arapçaya çevrilmesini amaçlayan azimli projeye katılan bilim insanları ve akademisyenler, sadece müslümanlardan değil, yahudi, hıristiyan, mecusî, Sâbiî ve Hindular'dan oluşmaktaydı. En verimli çevirmenlerden bir tanesi olan Huneyn bin İshak veya Johannitus (ö. 877) bir hıristiyandı. Johannitus halife el-Memun tarafından Dar'ul-Hikme veya bilim akademisinin başına getirildi. Johannitus, ayrıca halife el-Mutevekkil'in kişisel doktoru olarak da görev yapmıştır. Diğer ünlü bir çevirmen Yuhanna ibn Masaway de (ö.857) bir hıristiyandı. Saray doktoru olarak halife el-Mansur tarafından atanan Jurji ibn Bakhtishu da (ö. 830) bir hıristiyandı. Kusta ibn Luka (ö.912) ve Ebu Bishr Matta gibi diğer önemli çevirmenler, hıristiyan inancına sahip olduklarını açıkça söylemişlerdir. Ibn Meymun veya Miamionides (ö. 1204) İspanyol bir yahudiydi. Tanınmış bir bilim adamı ve çevirmen olan Ali bin Abbas el-Mecusî (ö.994) bir mecusiydi. Sabit bin Kurra (d. 901) Harranlı bir Sâbiîydi.

Bu tercümelerin temel önemi, çoğu kayda değer Yunan bilim çalışmalarının orijinallerinin kaybolduğu halde, sadece Arapça versiyonlarını korumuş olmasıdır. Bu yüzden, Galen'in Anatomisi'nin yedi cildinin sadece Huneyn bin İshak'ın Arapça tercüme versiyonu mevcuttur. Roger Bacon 1292'deki yazılarında, Aristo'nun neredeyse tüm çalışmalarının sadece Arapça versiyonlarının bulunduğunu kabul etmiştir. Avrupa Rönesans'ının doğmasında önemli roller oynayan

¹⁷ a.g.e.

tanınmış Avrupalı akademisyen ve bilim adamlarının Kurtuba ve Kahire üniversitelerinde müslüman bilim adamlarının gözetimi altında çalışmış oldukları dikkat edilmesi gereken bir noktadır.

Erken İslâmî Dönemde Toplum ve Devlet

İslâmî bakış açısına göre, toplum ne kendini düzenleyici bir sistemdir, ne de kendinin bağımsız gerçekleri vardır. Bunun aksine toplum ilahi olarak emredilmiş ilkelere göre Allah tarafından yaratılan ve düzenlenen amaçsal yaratılışlardır. Toplum, doğanın geri kalanının olduğu gibi, bir anlam veya amaçtan yoksun yaratılmamıştır; toplum Allah tarafından insanlığın refahı ve iyiliği için yaratılmıştır. İnsan mantık, bilinç ve ahlaki seçim özellikleriyle donatıldığından, ondan İslâmî şeriatı ortaya konan ahlaki çerçeveyi yakalamada Allah'ın nimetlerini kullanması beklenir. Bu yüzden, İslâm'ın topluma bakışı, insanlara çok geniş karar verme alanı vermektedir.¹⁸

İslâm kültürel ve etnik çeşitliliklere önem vermektedir ve onları ilahi takdir olarak görmektedir (Kur'an 30: 22; 49: 13). Bir kişi İslâmî geleneğin çoğulculuk ve evrensel boyutunun kesin diyalektiğini kolaylıkla görebilir. Bu yüzden, Kur'an peygamberlerin tüm zamanlarda dünyanın tamamına gönderildiğini söyler ve böylece zaman mekân ve kültürel bağlama bakmaksızın, onların öğretilerini temelde birlik ve evrensellik ile nitelendirilmiştir. Sonuç olarak, müslümanlar tüm peygamberlere ve indirilen tüm kitaplara inanmalıydılar. İslâm geleneği tekbencilik (solipsizm) kadar yabancı düşmanlığından (xenophobia) kaçınmaktadır. Bu geleneğin diğer kültür ve medeniyetlere karşı açık bir tutumu vardır. Bu durum, Peygamber'in hayatındaki örneklerde görülebilir. Bazen Roma ve İran elbiselerini kullanmış ve Hindu tıbbının kullanılmasını tavsiye etmiştir. Meşhur Hendek Savaşı'nda İranlı Selman (Selmân-ı Fârisî) İran'ın savaş stratejisine dayanarak Medine'nin çevresine hendek kazma fikrini ortaya atınca, Peygamber bu fikri hemen kabul etmiştir. Kur'an açık ve direkt olarak hoşgörü ve birlikte barış içinde yaşama ilkelerini ortaya koymuştur Kur'an der ki: "Dinde zorlama yoktur" (2: 256) ve "senin dinin sana, benim dinim bana" (109: 6).

Tolerans, birlikte barış içinde yaşama ve insan haklarına saygı, İslâm geleneğinde sadece birer dinsel umut olarak kalmamışlardır; Peygamber ve Sahabeleri, özellikle dört halife tarafından bu ilkeler pratik hayatta gerçeğe dönüştürülmüşlerdir. Peygamber Medine'de bir şehir devleti kurduğunda, onun isteğiyle, yazılanlara bağlı kalacak şekilde bir anayasa yazılmıştır. Bu anayasanın iki temel parçası vardır; birincisi, müslümanlar kendi dinlerine sahip olacaklar ve

¹⁸ A.R. Momin, "Islamic Sociology: Towards a Conceptual Framework", *Journal of Objective Studies*, Kur'an IV/11, 1992; A.R. Momin, "Introduction to Sociology: An Islamic Perspective", *International Islamic University, Kuala Lumpur and Institute of Objective Studies*.

yahudiler kendi dinlerinde sorumlu olacaklar; ikinci olarak da yahudiler ve müslümanlar bir topluluk oluşturacaklardır. Bu akit, daha sonra Necran hıristiyanlarını ve müşrik Arapları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Böylece İslâm barışı sadece müslümanları değil yahudileri, hıristiyanları ve müşrik Arapları da kapsamış ve onlara dini, kültürel ve yargısal özerklik sağlanmıştır. Esasen, İslâm devleti yahudi, hıristiyan ve müşrik kimliklerinin sürdürülmesi ve hatta korunması konusunda sorumluluk üstlenmiştir. Peygamber tarafından Necran'ın hıristiyan nüfusuna sunulan haklar ve garantiler bildirisi aşağıdaki pasajı içermektedir.

Necran halkının insanlarına olan garanti Allah'ın ve Peygamberin adıyla genişletilmiştir, onların canları, dinleri, toprakları ve malları korunacaktır. Hiçbir değişiklik, onların şu anki durumlarını etkilemeyecektir. Hakları ihlal edilmeyecektir. Ticari kervanları ve delegasyonları korunacaktır.

Başpapazları durumlarından azil edilmeyecektir, ne de sofularının kendi yaşam biçimlerini sürdürme hakkı reddedilmeyecektir. Kiliselerinin muhafızlarına, işlevleri açısından herhangi bir müdahale yapılmayacaktır. Hıristiyanlar, aşar vergisi ödemek zorunda olmayacaklardır, müslüman ordular da onların alanlarına girmeyeceklerdir.

İslâmî yayılım sürecinde azınlık haklarının korunmasının tarihi kronolojiyle bir paralellığı yoktur. Peygamber inananlara, Zimmîlerin (İslâm devletinin gayrimüslim vatandaşları) meşru hak ve önceliklerinin titizlikle korunmasını emreder. Peygamber'in "her kim bir zimmîye sıkıntı verirse, Mahşer gününde onun savcısı olurum" dediği bildirilmiştir. Peygamberin gayrimüslimlere karşı olan tavır ve davranışları önemli bir tolerans, anlayış ve yüce gönüllülüğün bir göstergesidir. Bazı yahudi aileleri Peygamber'in mahallesinde yaşamaktaydı. yahudi çocuklarından biri hastalandığında, Peygamber gider onu ziyaret ederdi. Bir yahudi cenazesi, Medine sokaklarında geçiyorsa ve Peygamber o civardaysa, ölene saygının bir işareti olarak ayağa kalkardı.

Tolerans ve sempati tavrı dört halife ve Sahabeler tarafından da sürdürülmüştür. Ebu Bekir'in hilafeti dönemindeki Hıra zaferinin ardından Halid bin Velid hıristiyan nüfusla bir anlaşma yapmış ve onlara aşağıdaki yazılı garantiyi vermiştir.

Ve yaşlı bir insanın çalışamaz duruma gelmesi veya bir aksilikten mustarip olması veya zengin iken dindaşlarından sadaka alacak kadar fakirleşmesi durumunda ondan cizye alınmayacağına garanti ederim. O ve çocukları ülkemizde yaşadıkları sürece devlet hazinesinden harçlık alacaklardır.

Ebu Bekir döneminde Suriye'nin müslüman ordu tarafından işgali esnasında, yerel hıristiyan nüfus hiç bir direnişte bulunmamıştır. müslüman askerler işgalci olarak değil de kurtarıcı olarak karşılanmıştır. Halife Ömer döneminde, bazı müslümanlar bir yahudiye ait toprak parçasına el koymuş ve buraya cami inşa

etmişlerdi. Halife bunu duyduğunda, caminin yıkılmasını ve toprak parçasının yahudi vatandaşa geri verilmesini emretmiştir.¹⁹ Halife Ömer, gayrimüslimlerle askeri ve idari konularda istişare ederdi. Hz. Ali'nin hilafet döneminde, Bizans imparatorluğunun müslümanlarca elde tutulan sınırları, bir iç savaşla karşı karşıyaydı. İmparator II. Konstantin İslâm devletindeki hıristiyan nüfusa İslâmî iktidara karşı isyan çıkarmaları ve kendilerine askeri destek sağlamalarını isteyen gizli bir mesaj yolladı. Fakat hıristiyanlar “Dinimizin bu düşmanlarını size tercih ederiz” diyerek bu teklifi reddettiler.

İslâm devletleri zimmîlerin sadece yaşam ve onurlarının güvenliği ile dinsel inançları ve ritüellerini korumayı değil, ayrıca onların kişisel kanunları, kurumları ve sermayelerini de garanti altına almıştır.²⁰ Mısırı fethetmiş olan Hz. Peygamberin seçkin bir sahabesi Amr bin el-As hıristiyan kiliselere ait mal ve sermayelerin hıristiyan sorumlu kişilerde kalmasını sağladı. Halife Ömer bin Abdülaziz valilerine, “zimmîlerin durumlarına dikkat edin ve onlara nezaketle davranın. Onlardan biri ileri bir yaşa erişir ve yaşamını sürdüreceği hiçbir geliri olmazsa onların bakımıyla ilgilenin. Eğer sözleşmeye bağlanmış kardeşleri varsa, onlara bakmayı teklif edin. Birileri onlara eziyet ederse, kısas uygulayın” diyen bir ferman gönderdi. Bir Emevi halifesi bir kiliseyi Şam'daki Büyük Caminin genişletilmesi için tahsis etmiştir. Daha sonra, hıristiyanlar Halife Ömer bin Abdülaziz'e bu konudaki şikâyetlerini sundular ve bu halife caminin kiliseden değiştirilerek genişletilen bölümünün yıkılarak hıristiyanlara verilmesini emretmiştir. Fakat hıristiyanlar maddi tazminat istemişler ve sorun dostça bir şekilde çözülmüştür.

Zimmîlerin ibadet yerlerini koruma ve yaşatma ile yenilerini inşa etme hakları vardır. Bazı durumlarda ibadet yerlerinin onarım ve yaşatılması devlet hazinesi (Beytü'l-mâl) tarafından karşılanır. Benzer bir şekilde, haham ve papazların maaşları sıklıkla devlet hazinesinden ödenirdi. İslâm devletinde yaşayan gayrimüslimlerin müslümanların sahip olmadığı bazı hak ve öncelikleri vardı. Meselâ, müslümanlara yasak olan faiz alıp verme onlar için serbestti. Tüm müslümanlar, gayrimüslimlere mecburi olmayan, harici bir saldırı durumunda savaşa katılmak zorundadırlar. Bu muafiyete bağlı olarak, gayrimüslimler cizye ödemek zorundaydılar. Peygamber döneminde, cizye yıllık yaklaşık, ortalama bir ailenin on günlük harcamalarına denk olan on dirhemdi. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar cizye ödemekten muafıydılar.

Bazı durumlarda, bir yönetici zimmîlerin dini haklarını çiğnediğinde, ulema ve kadılar durumun düzeltilmesinde inisiyatif aldılar. Hicri ikinci yüzyılda, el-Hâdî'nin hilafeti sürecinde, Ali bin Suleyman Mısır'ın valisiydi. Bilinmeyen bir

¹⁹ M. Hamidullah, *Introduction to Islam*, Hyderabad 1969.

²⁰ M. Khadduri, *The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar*, Baltimore, MD 1966; I.R. Faruqi eds, *A Cultural Atlas of Islam*, Macmillan, New York 1987.

nedenden dolayı, bazı hıristiyan kiliselerinin yıkılmasını emretti. Halefi Musa bin İsa, bu sorun konusunda ulemaya başvurdu.

Dönemin en önemli ulemasından olan, Leys bin Sa'd, yıkılan tüm kiliselerin devlet tarafından tekrar inşa edilmesini emretti. Vali bu emri derhal yerine getirdi. Şam'daki büyük caminin yakınlarında bir kilise bulunmaktaydı. Halife Muâviye, hıristiyan topluluktan kilise üzerindeki haklarından belirli bir tazminat karşılığı vazgeçmelerini istemiştir; böylece kilise arazisi camiye dahil edilebilecekti. Hıristiyanlar reddetti. Halife konu üzerinde ısrar etmedi.

Dört halife devrinin sonundan itibaren, müslüman idareciler İslâmî Şeriatta belirlenen idare ilkelerinden sapmaya başlamışlardı. Bunun yanında, Peygamber tarafından kurulan, halife ve sahabelerce sağlamaştırılıp pekiştirilen devlet ve toplum, müslümanların başarılı kuşakları için bir yol gösterici olmuştur. Genellikle, müslüman idareci ve iktidarlar, İslâm devletinde yaşayan gayrimüslimlere yönelik kayda değer tolerans ve yüce gönüllülük sergilemişlerdir. M.S. 70 yılında, Romalılar'ın Kudüs'ü yıkımlarının ardından, hıristiyanlar yahudilerin şehre girmelerini veya şehirde yaşamalarını yasaklamıştı. Yahudiler 1492 yılında İspanya'dan sürüldüklerinde, onlara müslüman topraklar kucak açmıştır. Ladino (Yahudi İspanyolcası) konuşan yahudilerin yaşamlarını sadece Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olan, doğu Akdeniz'de sürdürdükleri dikkat edilmesi gereken bir konudur. Osmanlı hükümdarlığı altında el üstünde tutulan tolerans ilkesi, bilhassa Rum Ortodoksları, Ermeni hıristiyanları ve din adamlığı yahudilerinin oluşturduğu yasal olarak tanınmış dini topluluklarca yürütülen idari bir kontrol sistemi olan millet sistemiyle kurumsallaştırılmıştır. Devlet etnik ve dini azınlıklardan ihtida veya kültürel uyumluluk talep etmemiştir.

Etnisite ve Topluluk

Batı sömürgeciliğinin sonu ve yeni ulus-devletlerin ortaya çıkmasını takiben, 1960'lı yıllardan itibaren etnisite terimi sosyal bilimciler arasında giderek popüler olmuştur. İnsanların Asya ve Afrika'dan, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yaptıkları büyük çaplı göçleri ile bu göçmenlerin ev sahibi topluma uyum sorunu, bu terimin sosyal bilimlerde kullanımının artışında etkili olmuştur. Postmodernizm de terimin çağdaş akademik söylemdeki geniş kullanımına katkıda bulunmuştur.²¹ Etnisite bir gruba ait olmanın olumlu bilincini ifade etmektedir. Din, kültür ve dil gibi faktörler, etnisitenin temel parçalarını ve işaretlerini oluşturur.²² Etnisite, topluluk kavramıyla yakından ilgilidir. Sosyoloji literatüründe bir topluluk belirli kültürel nitelikleri paylaşan ve aynı yerde yaşa-

²¹ Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity*, London 1992.

²² M. Guibernau and John Rex eds. *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*, 1997; P. Spoonley, *Racism and Ethnicity*, Oxford 1988.

yan insanların ilişkisi bağlamında tanımlanır. Topluluk, aşağıdakileri de içeren bir takım yaşamsal sosyal, kültürel ve psikolojik işlevleri yerine getirir.

i. İnsanların birbirleriyle anlamlı sosyal bağlar oluşturmak gibi temel bir ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç topluluk yoluyla karşılanır. Topluluk insanların işbirliğini, eğlence ve kederlerinin paylaşımını ve kardeşliği besler.

ii. Topluluk bireysel üyeleri arasında bağlılık hissi, köklülük ve kimliği oluşturur. Hayatın kaçınılmaz belirsizlikleri, huzursuzlukları ve hüsrancıları karşısında bir dayanak görevi yapar.

iii. Hem iyilik hem de kötülük insan doğasının yapısında saklıdır. Topluluk insanın saldırgan dürtülerini ve aşırılıklarını ehlileştirir ve onları etkisiz hale getirir ve de onların iyi yönlü potansiyellerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırır.

iv. Topluluk ahlaki değerlerin telkini ve toplumun kültürel ve ahlaki miraslarının, sosyalleşme süreci ile diğer bir nesile geçişi için etkili bir vasıta görevi yapar.

v. Topluluk sosyal olarak onaylanmış norm ve değerlerle ve sapkınlığı vazgeçirme ve de itaati teşvik etme yoluyla sosyal düzenin sürdürülmesine katkı sağlar.

Etnisite ve Küreselleşme

Birçok bakımdan küreselleşme çelişkili bir olgudur. Küreselleşme bir yandan tekbiçimlik (uniformity) ve homojenliği tehlikeye atarken, diğer yandan etnik kimliklerin tekrar keşfedilmesi ve canlanmasını kolaylaştırır; şükürler olsun ki uluslararası göç, diaspora toplulukları arasında gelişen iletişim ağı, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerlemeler var.²³ Uluslararası turizm de, yerel kültür ve etnik kimliklerin canlanmasına katkı sağlar. Bu yüzden Fransa'nın bir eyaleti olan Brittany sakinleri, Breton kültürünün coşkun canlanışında ön plandadır. Uluslararası turizm bu canlanma ve dirilişte önemli bir rol oynamaktadır. Brittany'yi her yıl 10 milyondan fazla turist ziyaret etmektedir. Bu yılın ağustos ayında, Breizh televizyonu Breton'da Fransa'nın ilk bölgesel televizyonu olarak yayın yapmaya başlamıştır. Kürtler Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Ermenistan'ı da kapsayan geniş bir bölgesel alana yayılmışlardır. Buna ek olarak Kürt mülteciler Avrupa ve Kuzey Amerika'da, özellikle Fransa ve Almanya'da önemli bir diasporaya sahiptirler. Kürtlerin Ortadoğu'daki tahmini nüfusunun şu anda 20 ila 25 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Yerel televizyon kanalları, ses ve videokasetleri, telefon ve gazete vasıtasıyla, Kürtler etnik kimliklerini korumak ve politik arzularını ileri götürmek için dünya çapında bir iletişim ağı oluşturmuş ve sürdürmüşlerdir. Bu yüzden etnik kimlikler bölge-ötesi, millet-ötesi hale gelmektedirler.

Modern bilgi teknolojileri İslâmî canlanma ve direnişte önemli bir rol oynar-

²³ Walker Connor, *Etnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton 1994.

miştir.²⁴ 1970'lerden itibaren, ses kasetleri İslâm dünyasında önemli ve çok etkili bir iletişim aracı olmuştur. 1970'ler boyunca, İranlı akademisyen Ali Şeriatî'nin Meşhed Üniversitesi ve diğer yüksek öğretim merkezlerindeki konuşmaları kaydedilip, diğer ülkeler gibi İran'da da gizlice dağıtılmıştır. İmam Humeyni'nin kasete çekilmiş konuşmaları ve mesajları geniş bir biçimde dağıtılmış ve cami, medrese, mabet, topluluk merkezleri, kolej ve üniversitelere saçılmıştır. Bu gelişmeler sonunda 1979 İran Devriminin yolu açılmıştır.²⁵ İslâmî konuşmaların ses kasetleriyle geniş bir şekilde dağıtılması ve Özbek milliyetçiliği, Özbekistan'ın eski Sovyet Birliği'nden bağımsızlığına önemli katkılar yapmıştır. Uzun yıllardan beri, Mısırlı bilgin ve âlim Şeyh Ömer Abdurrahman'ın kaydedilmiş nutuk ve konuşmaları geniş bir şekilde Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan ve Amerika'da dağıtılmıştır.

İslâmî Bakış Açısına Göre Etnisite ve Topluluk

İslâm geleneğinde topluluğun (ümmetin, milletin) dört ifadesi vardır:

i. Tüm insanların ait olduğu, insanlığın kapsayıcı grubu (Kur'an 2: 213, 21: 92)

ii. Etnik veya ilkel topluluklar tüm toplumlarda bulunabilecek ortak köken ve topraklarla tanımlanır (Kur'an 18: 20, 2: 120). Kur'an şöyle buyurur: "O, ... soy sop ve hısımlık meydana getirendir" (25: 54). Kur'an daha sonra da şöyle buyurur: "Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi gruplara ve kabilelere ayırdık" (49: 13).

iii. Siyasi veya anlaşmaya dayalı topluluk. Peygamber Medine'de bir şehir devleti kurduğunda, bileşik bir millet veya politik topluluk olarak müslüman, yahudi ve hıristiyanlardan oluşan nüfusunu tanımlamıştır.

iv. ii ve iii'e benzemeyen insanların küresel topluluğu; bölge-ötesi, etnik-ötesi ve tarih-ötesi topluluklar.

İnananların küresel topluluğunu oluşturan temel öncüller; Allah'ın birliği, birlik, tüm müslümanların eşitlik ve kardeşliği ile sevgidir. Peygamber küresel İslâm topluluğunun ayırt edici niteliğini şu sözlerle ikna edici bir şekilde anlatır: "İnananları onların karşılıklı sevgilerinden tanırsınız. Onlar tek bir canlı varlık gibidirler: bir parçası hasta olursa, tüm vücut uykusuzluk ve ateşten muzdarip olur. Her kim, bir mümin'in üzüntü ve sıkıntısını giderirse Allah da onun üzüntü ve sıkıntısını giderir. Kim, bir müslümanın dünya sıkıntılarında birini giderirse, Allah da onu kıyamet günü sıkıntılardan korur." İslâm inancının en dikkat edilecek edimlerinden biri, farklı etnik arka plana sahip insanları tek bir toplu-

²⁴ Y.Haddad, John L.Esposito eds. *The Contemporary Islamic Revival: A Critical Survey and Bibliography*, New York 1991.

²⁵ John L. Esposito, *The Iranian Revolution: Its Global Impact*, Miami 1990.

lukta eritmesinde yatar.

Şüphesiz ki, etnisite sosyal birliktelikte, norm ve değerlerin telkininde ve bireye aidiyet duygusu desteğini sağlamakta önemli bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda, etnisite toplumsal çatışma ve gerilimin bir kaynağı olabilir. Etnisite tıpkı diğer toplumsal süreç ve mekanizmalar gibi, insan doğasının kutupluluğunu ve paradoksunu yansıtır. Etnisite, olumlu ve olumsuz içerik ve sonuçları olan Janus-yüzlü bir fenomendir²⁶. Hadis literatüründe, etnisitenin olumsuz ve toplumsal yıkıcı çağrışım ve sonuçları *asabiye* diye tanımlanmaktadır. Hz. Peygambere *asabiye*nin tanımı sorulmuştur. Hz. Peygamber de, “asabiye nin birinin kendi halkına ahlaki olmayan bir şekilde yardım etmesidir. Daha sonra buyurdu ki: kim biri diğerini asabiye teşvik ederse bizden biri değildir; kim asabiye için savaşırsa bizden biri değildir; kim ki asabiye uğruna can verirse bizden biri değildir”. Bir gün bir Muhacir ve bir Ensar arasında bir kavga meydana geldi. İki taraf da kendi yandaşlarını yardıma çağırdılar. Peygamber bu olayı duyduğunda, olay hakkındaki hoşnutsuzluğunu ifade etti ve şöyle buyurdu: “Neden cahiliye devrinin geleneklerini sürdürüyorsunuz? Bu geleneklerden vazgeçin; onlar kokuşmuştur”. Bir sahabe Hz. Peygambere, kişinin kendi halkını sevmesinin asabiye nin bir parçası olup olmadığını sormuştu; Hz. Peygamber de bu soruya hayır diyerek yanıt verdi ve ekledi: asabiye kişinin zulüm/haksızlık ve baskı durumunda kendi toplumuna yardım etmesidir.²⁷

Tanınmış filozof ve sosyolog İbn Haldun, ünlü *Mukaddime*²⁸ adlı eserinde, asabiye nin toplumsal önemi ve işlevi ile siyasi süreçlere özellikle de siyasi güç oluşumuna etkisi üzerine hatırı sayılır uzunlukta bir yer vermiştir. Fakat etnisiteye aşırı araçsal bir bakışla yaklaştığından, asabiye nin olumsuz ve toplumsal yıkıcı çağrışım ve sonuçlarını göz önüne alamamıştır.²⁹

İslâm medeniyetinin önemli başarılarından bir tanesi başlangıçta var olan bağları tanıması ve aynı zamanda da onların kapsayıcı İslâm kimliğine hizmet etmesini sağlamasıdır. Böylece İslâm medeniyeti, Orta Asya, Afganistan ve Çin’de olduğu gibi farklı etnik biçimlere yeni bir kimlik verdi. Meselâ, daha önceden Hui, Uygur, Kazak vb. gibi bilinen Çin müslümanları, kapsayıcı İslâm

²⁶ C. Geertz, *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, New York 1967; Michael Walzer, *The Politics of Ethnicity*, Cambridge 1982.

²⁷ İslâmî milliyetçiliğin temeli olarak kabul edilen söz konusu İslâmî asabiye kavramı bir hadiste şöyle tanımlanır: Sahabelerden biri Hz. Peygamber’e asabiye nin ne olduğunu sordu. O da cevap olarak; asabiye zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım etmemdir. Bunun üzerine sahabeler; ey Allah’ın Resulü mazlum olduğunda yardımı anladık. Ama zalim olunca nasıl yardımcı olabiliriz diye sordular. O da cevaben; (kardeşlik bağı, sevgi ve ilginin bir gereği olarak) onun zulmüne engel olmanızdır diye buyurdu. bk. Ebu Davud, Edeb, 112 ve 121, (çn. Ali Coşkun).

²⁸ İbn Khaldun, *The Muqaddimah* (çev. Franz Rosenthal), 3 Vols., New York 1958.

²⁹ A.R. Momin, ed. “Sociology and Anthropology in Islamic Perspective: Readings and Bibliography”, Institute of Objective Studies, New Delhi (forthcoming), 2001.

kimliğinin giderek daha fazla farkına varmaktadırlar. Etnisitenin önemli boyutlarından bir tanesi, etnisite siyaseti olarak tanımlanmaktadır. Batı sömürge güçleri, etnisiteyi siyasal sömürü ve müslüman halkın İslâmî kimliğini bastırma amacıyla sık sık kullanmaktadır. 1982 yılında, müslümanlar Arnavutluk nüfusunun yüzde 75'ini oluşturmaktaydı. Komünist rejim müslümanların İslâmî kimliğini bastırma-ya çalıştı ve etnik kimlikleri üzerinde durdu. Arnavutluk müslümanları, müslüman olarak değil de, etnik aidiyetleriyle –Gehg-Tosk gibi- tanımlanmaldılar. Son zamanlarda, Kosova krizi boyunca, Arnavutlar batı medyası tarafından müslüman olarak değil de etnik Arnavutlar olarak lanse edilmektedirler.

Etnisitenin akıllıca kullanımı ve siyasal amaçlara yönelik müphem etnik kimliklerin inşasının çarpıcı tasviri, Fas'taki Fransa sömürge idaresinde ortaya çıkmıştır. Fas'taki sömürge rejimi, Arap ve Berberiler arasındaki etnik farklılıklar üzerine durmuş ve Berberi kimliğini Arap-müslüman kimliğinden ayrı olarak inşa etmeye ve lanse etmeye çalışmıştır. Gerçekte, Fas'taki Berberi ve Arapların etnik sınıflandırılması sıkça duruma göre değişir ve birbiriyle örtüşür. 1930 yılında, sömürge devletleri, Berberi bölgeleri İslâmî hukukun yetki alanından çıkararak utanç verici bir bildiri yayımlamıştır. Berberilerin okullarda Arapça öğrenmeleri yasaklanmıştır. Bu hareket açıkça Fas toplumunda ihtilaf ve kargaşa yaratmak amacındaydı. Bu bildiri, İslâmî dünyada olduğu kadar Fas'ta da geniş bir alana yayılan protestoları ateşlemiştir.³⁰

Etnik Milliyetçilik

Birçok ülkede, etnisite milliyetçilikle birbirine dolanmıştır. İsrail'de milliyetçilik yahudi din ve kültüründen ayrılamaz. Tayland'da milli kimlik Budizm'in üçlü hükümdarlığı, monarşisi ve milleti bağlamında tanımlanır. Birkaç yıl önce, Sırlar insanların tek bir etnik kökenden geldiği, tek bir dili konuştuğu ve aynı dini paylaştığı bir Büyük Sırbistan oluşturmayı amaçlamıştı. İslâm dünyasındaki etnik milliyetçilik, ortak Arap dili, ortak köken ve paylaşılan tarih ile kültürel geleneklere dayalı olan Arap milliyetçiliğiyle öne çıkar. İlk Arap milliyetçilik konferansı 1913 yılında Paris'te gerçekleştirildi. İlerleyen yıllarda, Arap milliyetçiliği Mısır'da Cemal Abd el-Nasır, Irak'ta Baas Partisi ve Libya'da Albay Kaddafi tarafından savunulmuştur. Arap milliyetçiliği Suriye, Libya ve Cezayir'in 1980-88 arasındaki İran-Irak savaşında İran'ın yanında yer almasıyla ağır bir yara aldı. Irak'ın Kuveyt'i işgali ve Suudi Arabistan'ın Birleşmiş Milletlerle askeri ittifak yapması, Arap devletleri arasındaki derin çatlakları açığa çıkarmış ve Arap milliyetçiliğinin kırılğan mabedini ortaya çıkarmıştır. İslâmî bakış açısından, etnik milliyetçilik aşağıdaki eksikliklerden değer kaybetmektedir.

³⁰ Dale F. Eickelman, "Etnicity" in John L. Esposito ed. *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, New York 1995.

i. Bir açıdan etnik milliyetçilik ve asabiye birbirine benzer. Etnisite hem olumlu hem de olumsuz işlev ve sonuçları olan iki-yüzlü bir fenomen olduğundan, ona dengeli bir biçimde, hak ve adalette yaklaşmazdır. Etnik milliyetçilik, özümsemeyi (asimilasyonu) destekler ve hoşgörüsüzlük ile saldırganlığın kaygan yolunda düşmeye meyillidir. Ernest Gellner, milliyetçiliğin çok mantıklı veya çok muntazam olmadığını zekice gözlemlemiştir. Bu, etnik milliyetçik örneğinde özellikle görülmüştür. Etnik milliyetçiliğin tarihi, hoşgörüsüzlük, saldırganlık, ayrımcılık, baskı ve soykırımla dopdoludur.

ii. Bir ülkeye duygusal olarak bağlılık anlamında vatanseverlik, doğal ve bu yüzden mantıklıdır. Fakat vatanseverlik dışarıdakilere nefret ile güvensizliği beslediğinde ve de yabancı düşmanlığı ile hoşgörüsüzlüğe dönüştüğünde, mantıktan uzaklaşır. İslâm vatanseverliğe karşı değildir, insanlığın eşitlik ve kardeşliği, hakkaniyet, adalet ve merhametle çatışmamaktadır. Bununla birlikte, İslâm kültürü, mezhepçiliğe, saldırganlığa ve ırkçı milliyetçiliğe karşıdır.

iii. Batı sömürge güçleri, kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarının devamı için etnik bağlılıkları kullanma ve sömürme yoluyla İslâm dünyasında tehlikeli bir rol oynamaktadır. Bu gerçek çokça belgelendirilmiştir.

iv. Arap milliyetçiliği açısından, Araplar artık birlik içinde bir etnik grup değildir. Araplar arasında, onların etkili siyasi bir blok ve hatta uluslararası bir baskı grubu olarak ortaya çıkmalarını engelleyen, önemli siyasi, ekonomik, mezhepsel, hizipsel ve etnik bölünmeler vardır.

Çok Kültürlü Toplumlarda Müslümanlar

Çoğul ve çok kültürlü toplumlar, Avrupa, Kuzey Amerika, Asya ve Avustralya, boydan boya, belirli nitelikleri müştereken paylaşırlar. Aynı zamanda, bu toplumlar arasında açıklık, tolerans ve esneklik bakımından farklılıklar vardır. Bu nedenle, çok kültürlü toplumlarda yaşayan müslümanların statüleri ve sorunları ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Bununla beraber, bir yandan, genelde müslümanların karşılaştıkları ortak bir dizi sorun ve itirazlar, bir yandan ise müslümanların belirli ülkeler bağlamında karşılaştıkları hususi sorunlar konuşulabilir.

Müslüman olmayan çok kültürlü toplumlarda, özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşayan müslümanlar havayı kaplayan İslâmofobi (İslâm'a ve müslümanlara karşı yaygın korku ve düşmanlık) olarak bilinen yükü taşımak zorundadır. Batı dünyasındaki İslâmofobi kısmen Haçlı Seferleri mirasıdır ve Hz. Muhammed Peygamberin kötülenmesi ve müslümanların şeytanlaştırılması ve İslâm dirilişi gerçeğine oldukça patolojik bir yanıtın yüzyıllardır sürmesidir.³¹ 1970'lerin son zamanlarında, İran Devrimini takip eden zamanlarda, birçok batı hükümeti, batının ekonomik ve siyasal çıkarlarına İslâmî fundamentalizm diye

³¹ M. Reeves, "Muhammad in Europe: A Thousand Years of Western Myth Making" Garnet Publishing, Reading, UK.; Norman Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image*, Edinburgh 1960; T.B. Irving, *Islam Resurgent*, Lahore 1979.

adlandırılan büyük bir tehdit belirlediler. Aynı zamanda, eski Sovyet Birliğinin liderleri Orta Asya'daki İslâmî dirilişi Rus devletine karşı bir tehdit olarak tanımlamaya ve algılamaya başladılar.³² Batı medyası tarafından iyice popülerleştirilen İslâmî fundamentalizm terimi kafa karıştırıcı ve küçümseyicidir. İslâmî fundamentalizm, batının İslâm ve müslümanlar hakkında önyargıları ve klişeleştirmeleri yansıtır, bunları sürekli kılar ve dolayısıyla müslümanlar ve müslümanlar olmayanlar arasında yanlış anlamaya ve güvensizliğe neden olmaktadır.³³

Son yıllarda, göçmenlerin, özellikle müslümanların batı toplumlarıyla bütünleşmesi sıkıntılı ve oldukça tartışmalı bir konu olmaktadır. Konunun üç boyutu dikkate değerdir: İlk olarak, çoğu batı ülkesi önemli sayıda göçmen varlığına oldukça açık ve duyarlı olmasına rağmen, hala çok kültürlülük gerçeğini açık yüreklilikle kucaklamaya zorlanmaktadırlar. Güvensizlik, yabancı düşmanlığı (xenofobi), ırkçılık duygularının, batı toplumlarındaki insanların zihninde kuvvetli bir hâkimiyeti görülmektedir. İkinci olarak, ev sahibi ülkenin güvensizliğini ve klişelerini kuvvetlendirecek şekilde birçok göçmenin kendini yerel kültürden uzak tutmaya eğilimi olmaktadır. Meselâ, Almanya ve Avusturya'daki yöre sakinleri birçok Türk göçmeninin Almanca öğrenme eğilimi göstermedikleri ve yerel olaylara katılmadıklarını şikâyet ederler. Üçüncü olarak, çeşitli nedenler yüzünden, birçok göçmen ayrılmış etnik yerleşim bölgelerinde veya gettolarda yaşarlar. Bu gibi etnik kümelenmeler olumlu ve olumsuz işlevler görmektedir. Etnik kümelenme, bir yandan, göçmenler arasında etnik kimlik ve sosyal birlikteliği yükseltirken diğer yandan, bu gettolaşma göçmen nüfusu ev sahibi topluma yabancılaştırmakta ve yanlış anlamaya ve güvensizliğe neden olmaktadır. Almanya, Fransa ve İsviçre'deki gibi, birçok batı toplumunda, müslüman göçmenler oldukça yalıtılmış ve parçalanmış bir hayat geçirirler. Bu problem göçmen müslümanların arasındaki etnik, dinsel ve dilsel bölünmelerle artar. Meselâ, 20.000'in üzerinde müslümanın yaşadığı Cenevre'de, müslümanlar arasında, etnik-ötesi (trans-ethnik) İslâm toplumu olarak çok az bir etkileşim var. Etkileşim temelde milli, bölgesel ve dilsel bir çizgidedir.

³² Bernard Lewis der ki: "Yaklaşık bin yıldır, Faslıların İspanya'ya ilk yerleşiminden Türklerin ikinci Viyana kuşatmasına kadar, Avrupa sürekli İslâm tehdidi altındaydı" (Lewis, 1993: 13). Samuel Huntington şöyle yazmaktadır: Batının varlığını sürdürmesini şüpheye düşüren tek medeniyet İslâm'dır ve İslâm bunu en az iki defa yapmıştır (Huntington, 1996:210).

³³ R. Mottahedeh, "The Clash of Civilizations: an Islamic Critique", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, II/2 (1995); Karm B. Akthar and Ahmad H. Sakr *Islamic Fundamentalism*, Cedar Rapids, Iowa, 1982; C.F. Hallencreutz and D. Westerlund eds. *Questioning the Secular State: The Worldwide Resurgence of Religion in Politics*, Hurst, London 1996; A.R. Momin, "On Islamic Fundamentalism: the Genealogy of a Stereotype", *Hamdard Islamicus*, Vol. X No.4, 1987. (Türkçesi için bk. Abdurrahman Mümin, "İslâm Köktendinciliği Üzerine: Basmakalıp Bir İfadenin Soykütüğü" (çev. Mevlüt Uyanık), *İslâmî Araştırmalar*, VI/3, s. 165-171.)

Genel nüfus gibi, batı dünyasında yaşayan müslümanlar sekülerleşmenin yaygın atmosferiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Her yerde hazır ve nazır olan sekülerleşme süreci okulda, üniversitede, çevrede, eğlence merkezlerinde ve çalışma ortamlarında iş başındadır. Tüm batı toplumlarında, din kamusal alandan sürgün edilmiştir. Birçok müslüman göçmen, özellikle batı toplumlarında doğan ve yetişen genç nesil dini sadece doğum, evlilik ve ölüm merasimlerinde tecrübe etme eğilimindedir.³⁴ Batılı ülkelerde yaşayan müslümanlar değişik aşamalarda değer sisteminden, bireysellikten, başıboş özgürlükten, materyalizmden, tüketimcilikten, cinsel özgürlük gibi batı toplumlarının birçok kültürel zihniyetinden etkilenmektedirler. İlaveten, müslümanlar, rap, hip-pop müziğinin, Madonna ve Michael Jackson gibi tapınma figürlerinin dâhil olduğu küreselleşmenin popüler kültürüne de maruz kalmaktadırlar.

Bahsi geçen etkiler medyanın, eğitim sisteminin ve emsal grubun aracılığıyla öğrenilir. Batı toplumlarında doğan ve yetişen müslüman genç nesil iki çatışan kültürel çevreye maruz kalmakta: evde derin bir İslâm etkisi, dışarıda sekülerleşmiş, bireyselleşmiş ve küreselleşmiş bir etki. Bu kültürel çatışma, gençlerde zihni ve duygusal karışıklık yaratmaktadır. Bu gençler ne tam olarak ev sahibi toplum tarafından benimsendikleri ne de tam olarak ailelerinin kültürüyle özdeşleştikleri için hoş olmayan bir duruma yerleşirler. Bu sorun özellikle müslüman kızlar açısından vahimdir. Müslüman kızların devlet okullarında eşarp takma sorunu oldukça büyük bir tartışma ve ihtilaf meydana getirmekte ve müslüman göçmenlerin batı toplumlarıyla bütünleşmesi sorununu mercek altına almaya yol açmaktadır. 1994 yılında Fransa'nın milli eğitim bakanı müslüman kızların okullarda eşarp takmasını yasakladı. Bu karar müslümanlar ebeveynler ve öğrencilerin sert protestolarına neden oldu. Tartışma Fransız medyası tarafından öne çıkarıldı ve kısıktıldı. Liberation gazetesinin editörü Serge July olayı şöyle yorumladı: "Eşarbin arkasında göçmen sorunu vardır, göçmen sorununun arkasında bütünleşme sorunu vardır ve bütünleşmenin arkasında da laiklik sorunu vardır."³⁵ Şunu belirtmekte yarar vardır ki, Fransız okulları Katolik kızların hac takmasına ve yahudi kızların kipa giymesine izin vermektedir. yahudi öğrencilerin Sebt gününe uymak için cumartesi derslerini kaçırmalarına izin verilmektedir. Benzer ayrıcalıklar müslümanlar içinse reddedilmektedir. Şaşırtıcıdır ki, Fransız hükümeti özel Roma Katolik okullarına aşırı derecede sübvansiyon sağlamak fakat yahudi ve müslüman okullarına bağış fonlarına izin vermemektedir.

Devlet okullarında okuyan müslüman kız öğrencilerin, sadece erkek öğrencilerle oturması değil, pikniğe, kampa, yüzmeye, jimnastik derslerine de karma olarak katılmaları beklenmektedir. Asya ve Afrika'da geleneksel müslüman

³⁴ Jocelyne Cesari, "Pluralism in the Context of Globalization: European Muslim Youth", *ISIM Newsletter*, 11/99 (1999).

³⁵ Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, London 2000.

ailelerde büyüyen kızların batı toplumunda doğup büyüyen erkeklerle evlenmeleri durumunda sorun şiddetlenmektedir. Bahsi geçen kızların farklı kültürel çevreye ve batılılaşmış ailelere uyumu çoğu kez sorun olmaktadır. Böyle durumlardan meydana gelen gerilimler ve sürtüşmeler evlilikte kınımlara neden olmaktadır.

Birçok batı toplumunda müslümanlar İslâmî yöntemlere göre hayvan kesiminde kolaylık gösterilme, helal yiyecek edinme, Ramazan bayramı gibi İslâmî bayramlarda izin alma, işyerinde namaz kılacak alan bulma ve Cuma namazları için geniş yer bulma zorluğu gibi gündelik problemlerle karşılaşmaktadırlar.

Bazı batı toplumlarında, devlet politikaları haksız ve ayrımcıdır. Britanya'da, Meselâ, binlerce Anglikan, Katolik ve yahudi okullarına devlet tarafından ödenek sağlandığı halde, son zamana kadar, bu gibi kolaylıklar müslüman okulları için reddedilmiştir. Britanya kanununa göre, hıristiyan dinine küfretmek yasaktır. Bu hüküm İslâm ya da diğer dinler için uygulanmaz. Bu açıkça bir ayrımdır ve Britanya hukuk sisteminin temel eşitlik prensibine aykırıdır.

Bununla birlikte, mevcut durum çok-kültürlülüğün dikkat çekiciliğinin artan bir şekilde tanınmasıyla ve müslümanların dünya çapında uyumlu gayretleri sonucunda yavaş yavaş değişmektedir.